

Міністерство освіти та науки України
ДВНЗ „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

Кафедра філософії, соціології та релігієзнавства

КУРС ЛЕКЦІЙ
з „ІСТОРІЇ ЕМПІРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ”
(для студентів напряму підготовки 6.030101 – „соціологія”)

Розробник:
канд. філос. наук, доцент
Гайналь Т.О.

Тема 1. Школи емпіричної соціології як предмет вивчення

1. Потреба виникнення емпіричної соціології.
2. Об'єкт та предмет вивчення емпіричної соціології.
3. Емпірична соціологія та емпіричні дослідження.

Емпіричний – той, що засвідчується органами чуття та дається нам через досвід.

Теоретичний – той, що є результатом інтелектуальних зусиль.

Апріорний – додосвідний, передує досвіду.

Теоретичне соціологічне знання – знання про об'єкти соціальної реальності, їхні цілісні системні характеристики, яке отримане завдяки застосуванню методів наукового дослідження та раціоналізованих теоретичних засобів (понять, логічних конструкцій).

Емпіричне соціологічне знання – знання про соціальні процеси та явища, яке отримане за допомогою емпіричних методів дослідження (опитування, спостереження, експеримент, вибіркового методу, контент-аналізу та ін).

Збором та обробкою емпіричних даних люди займаються давно. Перші спроби кількісного аналізу соціальних явищ використовувалися в більшості народів, про які до нас дійшли історичні дані і які ступили на стадію формування державності (греки, римляни, єгиптяни, китайці, японці, індуси, перси, євреї). Через кожні 2 роки робилися переписи населення, які були регулярними, в Давньому Єгипті та Римі. Збиралися дані про соціально-економічний склад населення, демографічний та виробничий потенціали, міграцію та пересування, розподіл за професіями, прошарками та народностями. Письмові свідчення про перепис відомі вже в III тис. до н.е. Вони стосувалися, перш за все, чисельності населення, здатності носити зброю та платити податки. З Єгипту епохи Нового царства збереглося 1,5 тис. текстів державної документації та приватної ділової переписки. В часи єгипетського фараона Амазиса (570-526 до н.е.) кожен громадянин мусив з'являтися до спеціального чиновника та повідомляти про рід занять та доходи.

В Стародавній Греції за часів правління Солон (635 – бл. 559 до н.е.) існувала складна система статистичного обліку доходів громадян, які поділялися на 4 стани у відповідності з майновим цензом (лат. *cesus*, від *senseo* – роблю опис, перепис) та користувалися різними соціальними правами. В Афінах проводився регулярний облік природного руху населення, велась реєстрація народжених та померлих. Після народження всі „вільнонароджені” вносилися в офіційні списки, 18-річні хлопці згодом вносилися у списки тих, хто придатний воювати, а після 20 років – до списків повноправних громадян поліса-держави.

В Стародавньому Римі для отримання даних про військовий та фінансовий потенціал держави засновник Риму Ромул (VIII ст. до н.е) провів 2 переписи (на початку панування та вкінці). З VII в. до н.е.) перепис населення проводиться кожні 5 років. Туллій провів грандіозну реформу, що сприяла зміцненню державності: він розділив місто на округи: 4 міських та 17 сільських, провів перепис, всі чоловіки делились на 6 розрядів вже не за родовою ознакою, а в залежності від майнового статусу. Найбагатші – перший розряд, найбідніші – пролес (звідки термін пролетаріат).

В давні часи головними цілями народочислення були податкова та військова. Ускладнення соціальної структури, політичної організації суспільства вимагали інформації про населення.

З Середніх віків зберігся незначний матеріал про проведення соціальних досліджень. Найзначнішим серед всього є „Книга страшного суду” – збірник матеріалів всезагального поземельного перепису в Англії, що проводився за ініціативою Вільгельма Завойовника в 1086 р. з метою вияву матеріальних ресурсів королівських володінь, а також прав власності. Його проводила французькі писарі і наслідком стало наступне: селяни стали кріпаками, виник інститут прямої васальної залежності феодалів від короля.

З XIII ст. католицька церква починає вести списки народжених та померлих, а з XVI ст. основним джерелом соціально-демографічних даних стають приходські книги. З середини XVII ст. завдяки тому, що у всіх феодальних державах церковними приходами здійснювалась реєстрація актів громадянського стану, виникають засновки для наукового емпіричного вивчення соціальних явищ. Промислова революція XIX ст. привела до руйнування приходів, тому при проведенні наступних переписів основним об'єктом аналізу, разом із кількістю працездатного населення, стає домогосподарство.

Перші емпіричні дослідження, що орієнтовані на збір соціальних даних, та вирішення суспільних проблем починають проводитися в Західній Європі лише в XVII — XVIII ст.

Розробкою методології та методики соціальних емпіричних досліджень, починаючи з XVII ст. займались в основному природознавці, математики (Дж. Граунт, Е. Галлей, Я. Бернуллі, П. Лаплас, Ж. Фурьє та ін.) та державні чиновники (Г. Кінг, Ч.Р. Давенант, Ж.Б. Кольбер, С. Вобан, В.Керсебум та ін.), а створенням та розвитком теоретичної соціології займалися переважно філософи (О. Конт, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, Ф. Тьонніс та ін.). Емпіричні дослідження були спрямовані на дослідження актуальних проблем тогочасного суспільства: бідності, злочинності, міграції, урбанізації.

Таким чином, для проведення емпіричних досліджень, вияву соціальних хворіб суспільства „дозріли” ті сили, які могли б виступити в ролі, з одного боку, суб'єктів соціального замовлення, а з іншого – суб'єктів його виконання. З'являються соціальні замовлення, крім того проводяться і приватні дослідження. Збір інформації був необхідний для проведення реформ. Звичайно, що перші такі дослідження, що проводилися не спеціалістами, грішили дилетатизмом, проте з часом в ці дослідження почали включатися й університетські соціологи. З 1801 р. в Англії та Франції відновлюється проведення регулярних переписів населення, починає формуватися система статистичних служб та виникає стійке замовлення на емпіричні дослідження (Манчестерське та Лондонське статистичне товариство, Центр всезагальної статистики Франції та ін.). Їх мета – повернути увагу до хворіб суспільства.

Проте таке знання ще далеке від соціальних теорій, але є важливим засновком для становлення емпіричної соціології. Таким чином, соціологія виникла як відповідь на подвійну потребу соціальних суб'єктів, по перше, в синтезованому знанні про суспільство як цілісного об'єкта та в спеціалізованому знанні, яке поєднує теорію та емпіричні дослідження та дасть можливість досягати практичних успіхів. Ця потреба мала інтернаціональний характер, тому її класиками стали мислителі Франції, Англії, Німеччини, а потім вона поширила свою географію.

2. Характерні риси ЕС:

- 1) емпіричні соціальні дослідження з'явилися раніше, ніж академічна соціологія;
- 2) методологія та методика емпіричних досліджень розроблялись природознавцями, а теоретична соціологія – філософами;
- 3) на ранніх етапах теоретична та емпірична соціологія розвивались паралельно та окремо одна від одної. В академічній соціології переважали глобальні еволюційні схеми та порівняльно-історичний метод, які не потребували строгого емпіричного підтвердження. Так було до кінця XIX ст., поки Дюркгейм і Вебер не зайнялися методологією;
- 4) емпірична соціологія зарозилася не в університетах, а в практичній сфері та була зумовлена потребами суспільства.

О.Конт. Предмет соціології – суспільство в його цілісності.

Г.Спенсер. Предмет соціології – суспільство як соціальний організм.

Правда, вже О.Конт обґрунтував можливість застосування в соціології загальнонаукових методів. Г.Спенсер використовував дані природознавства та історичних наук. Досвід отримання емпіричних даних на основі соціологічної теорії зустрічається в К.Маркса („Анкета для робітників”). В класиці ранньої теоретичної соціології не було адекватних методів емпіричного дослідження.

Змінилася ситуація дещо після поєднання теорії та методології в Е.Дюркгейма, М.Вебера.

3. *Теоретична соціологія* займається абстрактними об'єктами, ідеальними типами. Її „емпіричними” джерелами слугують тексти інших теоретичних побудов, правила логіки та формальний апарат. Але, щоб не втратити свою „соціологічність” вона мусить співвідносити свої висновки з реальністю.

Емпірична соціологія має справу з об'єктами, які існують реально, поза теоретичними та іншими науковими текстами. Основні джерела інформації – емпіричні дані, які одержані безпосередньо від цих об'єктів за допомогою соціологічних та інших наукових методів. Аналіз цих даних вона, як і теоретична соціологія, здійснює за допомогою правил логіки та формального апарату.

Основною організаційною формою отримання нового знання слугує емпіричне дослідження (наприклад, соціографія – емпіричний опис при нуль-гіпотезах та нуль-теорії; соціальне обстеження (дослідження) об'єкта, що містить суспільно значущу проблему; теоретично орієнтоване емпіричне дослідження, яке може й не бути прикладним). Класичними емпіричними дослідженнями ставали саме теоретико емпіричні дослідження.

Поступово відбувається інституціалізація емпіричної соціології: створюються кафедри та факультети, з'являються підручники з методології проведення досліджень, публікуються спеціалізовані журнали та ін. Роста взаємний вплив результатів емпіричних досліджень, які одержані в одній країні, на дослідження в іншій країні.

Тема 2. Джерела емпіричної соціології в Франції

1. Соціальні дослідження Л.Вілларме, А.Парана-Дюшатле, А.Геррі.
2. Соціально-антропологічні дослідження Адольфа Кетле.
3. Вивчення сім'ї Ф. Ле Пле.

4. Обґрунтування теоретичної та емпіричної соціології О.Конттом.

1. **Луї Вілларме** (1782 – 1863) автор праць із соціальної гігієни. 1823 г. став членом Академії моральних та політичних наук, за дорученням якої почав займатися дослідженням становища бідного класу. Об'їхавши багато міст, написав ряд робіт, в яких фиклав факти та власні спостереження: „Зведення фізичного та морального становища робітників на паперових, шерстяних та шовкових мануфактурах” (1840). В ній аналізуються умови праці та побуту працівників (чисельність та демографічний склад, рівень шлюбності та розлучуваності, середня заробятна плата, санітарні умови приміщень та ін.). Ця праця посприяла прийняттю в 1841 г. закону про регулювання дитячої праці.

Значну роль в дослідженні проблем соціальної гігієни відіграли праці французького лікаря, президента ради оздоровлення Парижа **Олександра Паран-Дюшатле** (1790 – 1836) – „Суспільна гігієна” (1836) та двотомник „Проституція в Парижі” (1834). Для написання другої роботи використовував дані статистики, документи поліції, інтерв'ю та особисті спостереження. Розробив комплекс практичних рекомендацій щодо організації благодійної матеріальної та моральної допомоги повіям, які розкалялися.

Великий вклад в розвиток „моральної статистики”, а саме – кримінальної статистики, зробив **Андре Мішель Геррі** (1802 – 1867) працями „Порівняльна статистика освіти та кількості злочинів в різних округах” (1829), „Нариси моральної статистики Франції” (1832) та „Моральна статистика Франції та Англії” (1860). В „Нарисах моральної статистики Франції” А. Геррі виявляє певну постійність в статистиці злочинів (кількість злочинів в одних і тих регіонах країни, а для різного роду злочинів – пору року скоєння та незмінність розподілу злочинців за статтю та віку). Він першим вдався до статистичного вивчення мотивів злочину та відкинув поширену думку, що основною причиною злочину є низький рівень освіти. Виявив зв'язок між рівнем промислового розвитку департаментів (вивчав 85 департаментів Франції) та кількістю злочинів.

2. Ламберт Адольф Кетле (1796—1874) – бельгійський математик; створив „соціальну фізику” та соціальну статистику, застосував математичні методи до аналізу статистичних даних про соціальні явища і розробив концепцію „середньої людини”, організовував статистичні товариства та служби в ряді європейських країн, заснував Міжнародне статистичне товариство (1853).

Після революції 1789 р. Франція стала центром емпіричних досліджень проблем народонаселення.

В 1826 р. Кетле був запрошений працювати в Королівську статистичну комісію для участі в підготовці перепису населення. 1828 р. видав статистичний довідник по Бельгії, де був порівняльний матеріал по Франції та Англії. 1831 р. видав 2 меморандуми, що базувалися на статистичних даних: „Ріст чисельності людей” та „Тенденції злочинності серед осіб різного віку”. 1832 р. з'явилася ще одна публікація, в якій йшлося про аналіз даних. До середини 1830-х рр. у нього сформувалась ідея соціальної фізики. Узагальнивши попередні публікації, друкує 1835 р. свою основну роботу „Людина та розвиток її здібностей, чи досвід соціальної фізики”, в 1869 р. її перевидав і підзаголовок став основною назвою – „Соціальна фізика, чи досвід дослідження про розвиток людських здібностей”. Кетле хотів підпорядкувати отримання емпіричних даних вимогам, які давали б можливість застосовувати до

аналізу цих даних методи математики. Для цього, він вважав, потрібно: 1) щоб спостереження були точними та достатньо чисельними; 2) щоб був вироблений одностайний спосіб збору даних у всіх країнах, який об'єднав би загальні інтереси науки з частковими інтересами кожної країни.

„Середня людина” є в суспільстві тим самим, чим є центр ваги в тілі, вона – те середнє, навколо чого коливаються соціальні елементи. Це фіктивна істота, для якої все відбувається згідно з середніми висновками, які отримані для суспільства. Соціальна фізика виходить саме з „середньої людини”, не зупиняючись на окремих моментах чи аномаліях. Наука повинна досліджувати: 1) закони відтворення людства (ріст інтелектуальної сили людини, схильність до добра-зла, закони, за якими розвиваються смаки та пристрасті, закони вимирання та ін); 2) яким є вплив природи на людину; 3) чи можуть сили людини порушити стійкість решти соціальної системи. Чи можна визначити середню людину? Так, вважає Кетле. За умови спостереження за дуже великою кількістю людей, коли стираються фізичні та моральні індивідуальні особливості, а на перший план виходять ті основні факти, в силу яких суспільство існує та зберігається.

Теорія росту населення може бути зведена, згідно з Кетле, до 2 принципів: 1. Населення прагне до зростання в геометричній прогресії. 2. Опір (чи сума перешкод його розвитку) при рівності інших умов дорівнює квадрату швидкості, з якою населення прагне зростати.

3. Фредерік Ле Пле (1806-1882) – французький соціолог; один із засновників емпіричної соціології сім'ї; творець монографічного методу в соціології. Основним об'єктом спостереження вибрав сім'ю як частину суспільства, головний фактор соціалізації особистості та соціального контролю. Власність сім'ї (дім, земля, підприємство) – її символ, а не лише засіб виробництва. Дані досліджень викладені в праці „Європейські робітники”, „Соціальна реформа у Франції” (1878). Вивчаючи сім'ю, Ле Пле започаткував монографічний метод в соціології. В якості обов'язкових елементів опису сім'ї він вказував: 1) загальний опис місцевості, роду занять в ній та самої сім'ї; 2) джерела існування; 3) спосіб життя; 4) історію сім'ї; 5) бюджет сім'ї; 6) елементи загальної соціальної організації – види контрактів робітників з працедавцями, трудову міграцію.

Ле Пле запропонував типологію сім'ї: патріархальна – діє як неподільна одиниця, індивід підпорядковується спільноті; коренева чи базова – все майно батька переходить одному нащадку, а решта дітей мігрують з наявною можливістю повернутися в батьківську сім'ю; нестабільна, нуклеарна – не має що передати нащадкам, батьки та діти живуть окремо. Ле Пле вважав саме кореневу сім'ю найбільш збалансованою. Так, як і в сім'ї потрібен батьківський авторитет, так і в стосунках підприємців з робітниками бажаний патронаж, патріархальна опіка.

4. Конт розробляв цілісну систему позитивного знання, а на основі того намагався створити об'єктивну науку про суспільство. Спочатку назвав її соціальною фізикою, а згодом соціологією. 1822 р. за дорученням Сен-Сімона підготував для його „Катехизису промисловців” „План наукових робіт, що необхідний для реорганізації суспільства”, де позиції вчителя та учня розійшлися. Головне завдання О.Конта – позитивна наука про суспільство, яка спирається на спостереження, має справу з реальними фактами та одержує позитивні закони. В 24 роки О.Конт сформував уявлення про зв'язок 3 наук: фізики – фізіології (замінив на біологію в 3-му томі „курсу”) – соціальної фізики.

Термін „соціальна фізика” О.Конта був „узурпований” бельгійським статистиком А. Кетле. Тому Конт мусив відстояти його, довести пріоритетність в конструюванні терміна та сконструював новий термін – соціологія. Таке перейменування він пояснив наступним: 1) краще називати науку одним словом (проте це суперечило правилам словотвору, бо слова різного походження); 2) термін „соціологія” відповідав суті соціологічного реалізму (наука про суспільство, а не просто чисельні факти про нього, соціологічний реалізм).

Згодом О.Конт конструює ряд соціологічних понять:

- соціологічна наука, позитивна соціологія, загальна соціологія, соціологічний закон, соціологічне дослідження;
- статична соціологія та соціальна статика, динамічна соціологія та соціальна динаміка, соціальний розвиток;
- наукові методи соціології: просте спостереження, соціологічне спостереження, обґрунтування досвідом, наукова сила соціологічних демонстрацій, порівняння, соціологічне порівняння, порівняльний метод в соціології, історичний метод в соціології, соціологічний аналіз.

Метод позитивної науки відкриває уяві широке поле, але підпорядковує уяву спостереженню, а теорію – фактам. Головне логічне правило, згідно з О.Контом, переходити від відомого до невідомого.

Чисте, чи безпосереднє спостереження – опис подій, визначення звичаїв, аналіз та порівняння мов та ін. Жоден соціальний факт не може мати наукового значення, якщо він не зближений з іншим соціальним фактом.

Експеримент можна застосовувати для аналізу патологічних станів суспільства.

Порівняльний метод використовується для дослідження статичної та динамічної суспільства, на особливості соціального розвитку.

Історичний метод використовується в динамічній соціології.

Тема 3. Емпіричні дослідження в школі соціологізму

1. Е.Дюркгейм – автор теоретично зорієнтованого емпіричного дослідження.

2. Емпіричні дослідження Марселя Мосса.

3. Соціологічний підхід Моріса Хальбвакса.

1. Солідарність.

Соціальний факт – спосіб дії. Досліджуючи факти, соціолог повинен розглядати ізольовано від їх індивідуальних проявів, через велику кількість випадків, які спостерігаються (наприклад, злочинів). При цьому необхідна об’єктивна типологія: типів солідарності, типів сім’ї та ін. Це – так званий „соціологізм”. На основі такої методології Дюркгейм розгортає емпіричне дослідження, де за предмет дослідження бере самогубство, як соціальний факт. Результати цього теоретично орієнтованого емпіричного дослідження було викладено в „Самогубстві. Соціологічному етюді” (1897).

Соціологія не має прагнути до блискучих висновків, стати різновидом філософської літератури, а чимось своєрідним.

Самогубство – *sui generis*, має соціальну природу. Логіка Д.: 1) схильність до самогубства можна спостерігати лише вивчаючи індивідуальні випадки, щоб типологізувати множину випадків, з'ясувати їх морфологію, потрібно дані про кожен випадок, але вони відсутні. Тому індуктивно-морфологічний метод є неідеальним; 2) можна використати метод причинності (різні типи самогубств можуть мати певні причини, які треба співвіднести з певними видами самогубств). Проте встановити причини та мотиви неможливо, бо в поліцейських протоколах вказані щодо цього домисли поліцейських. Дюркгейм зайнявся пошуком та систематизацією соціальної статистики, яка була пов'язана з самогубствами в Франції та ін. країнах Європи та одержав „європейську карту самогубств”. Він намагався з'ясувати взаємозв'язок між динамікою самогубства певними соціальними спільнотами (релігійні, сімейні, політичні) . Було встановлено, що відсоток самогубств змінюється обернено пропорційно до ступеню інтеграції в них, до міри виконання ними своїх функцій. Кількість самогубств залежить від інтеграції тих груп, до яких входить індивід. Крайній індивідуалізм – причина егоїстичного самогубства. Самогубство з почуття обов'язку перед соціальною спільнотою – альтруїстичне (в первісних народів – старі люди, дружина та раби після смерті чоловіка). В умовах аномії – аномічне (еконічна, домашня аномія).

Типи самогубств Д. виводить із емпіричних даних. Теоретизує ж їх в 3-му розділі своєї праці: самогубства залежать від соціологічних причин та моральної організації суспільства.

Е. Дюркгейм піддає критиці теорію середньої людини Кетле, який, зокрема, приписував схильність до самогубства саме „середнім людям”. Насправді ж така схильність спостерігається лише в невеликій кількості виняткових суб'єктів („середня людина” не позбавляє себе життя), а ймовірність її реалізації залежить від тієї соціальної групи, до якої належать ці суб'єкти. Іншими словами, існують колективні схильності як „сили *sui generis*, які керують свідомістю окремих осіб”. Наприклад, населення Парижа обновляється з такою неймовірною швидкістю, тим не менше доля Парижа в загальній кількості самогубць у Франції залишається незмінною; особовий склад військ постійно міняється, а відсоток самогубць в армії змінюється для однієї і тієї ж нації надзвичайно повільно.

Злочини та самогубства існують в різних суспільствах і є нормальними. Ненормальним є швидкий ріст егоїстичного та аномічного самогубства. Як цього уникнути? Для зменшення егоїстичних – підвищувати згуртованість, солідарність спільнот. Оскільки релігійні, сімейні, політичні спільноти втратили свій вплив, Д. сподівається на професійні союзи чи корпорації, які можуть вивести людину зі стану моральної самотності.

2. *Марсель Мосс (1872-1950)* – учень Е.Дюркгейма, працював у його школі. Розробив та реалізував цілісний соціологічний підхід до проблем антропології. Проблеми консолідації французького суспільства були важливими у міжвоєнний період. Вони були такими і для школи Дюркгейма. Багато науковців цієї школи (і син Дюркгейма) загинули, а після смерті самого Дюркгейма, зв'язки між вченими почали ослаблюватися. Проте в 1920-х років відбувається інституціоналізація Дюркгеймової школи, ожили емпіричні дослідження, проте вони згасли до 1930-х років. Був відновлений, а зголом припинений друк „Соціологічного щорічника”.

Керував школою після Е.Дюркгейма Марсель Мосс. Він був головним редактором „Соціологічного щорічника”, видав твори Д. посмертно. Продовжував наукову традицію: досліджував звичаї дописмових народів, а саме звичаї, які забезпечували перехід архаїчних суспільств (кланів, племен) від ворожості та воєн до дружби та спільних свят („Нарис про дар. Форма та обґрунтування обміну в архаїчних суспільствах”, 1925).

Йому вдалося також розкрити специфіку відносин обміну (безпосереднього обміну матеріальними благами - їжею, знаряддями праці, а також жінками, престижними прикрасами та ін) в архаїчних суспільствах. По-перше, обмін здійснювався завжди як дарування, що мало взаємний, двосторонній характер, йому надавалася великий моральний сенс.

По-друге, матеріальна сторона обміну – це лише одна з його сторін, опора для утвердження соціальної положення, престижу: групи або індивіди, які вступають в матеріальний обмін, обмінюються також символами різних областей суспільства – політичної, юридичної, естетичної.

Характерний для Мосса цілісний багаторівневий підхід до громадських взаємодій мав у нього продовження і в цілісному підході до людини: він першим звернув увагу вчених на те, що в різних суспільствах притаманні специфічні фізичні, фізіологічні прояви – „техніки тіла”.

Ідеї Мосса зробили можливим перехід від суто соціологічної трактування ролі релігії та використання символів до вивчення людського мислення. Суспільства прогресують тією мірою, в якій вони самі, їх підгрупи чи індивіди могли стабільно давати, отримувати та віддавати (возмещать). Щоб тогрувати, довелося навчитися відводити в сторону зброю. Поступово люди навчилися захищати свої інтереси, не використовуючи зброю. Це слід буде робити і в цивілізованому суспільстві. На жаль, люди 20-30 рр. ХХ ст. не зуміли цього зробити і мала місце Друга світова війна.

3. Моріс Хальбвакс – професор університетів Страсбурга, Сорбонни, Коллеж де Франс. Загинув в Бухенвальді (1945). Емпіричні дослідження почав ще до Першої світової війни. Його докторська була у Франції першою, яка будувалася на прямому спостереженні сучасних фактів, роботою з прикладної соціології. Хальбвакс використовував кількісні дані, дотримуввся вимог достовірності та повноти („Робочий клас та рівні життя” 1913, яка потім перевидана в 1933р. під назвою „Еволюція потреб робочого класу”). Кількісні методи вивчення народонаселення поєднувалися з соціально-філософською рефлексією. „Соціальна морфологія” (1938): 1 част. – про соціальну морфологію в широкому значенні (релігійна, політична, економічна); 2 – морфологія в науці про народонаселення. Досліджував класи, потреби та стилі життя, колективну психологію, соціальну морфологію, теорію та методи соціології, включно зі статистичними, проблеми економіки, демографії та ін. Цікавими є дослідження середнього класу. Клас взагалі – багатомірна, конкретна та жива, реальна соціальна група. Клас як соціальна група з певною інтенсивністю представлений в суспільній свідомості. Ознаки класу, що містяться в колективному уявленні, наступне: професійна організація даної групи, розмір зарплати тих, хто відноситься до нижчих груп (найманих працівників), величина витрат тих, хто відноситься до середньої чи вищої групи; професійні та інші здібності, стиль життя, самопочуття людей, що належать до кожної групи. Таке уявлення є об’єктивним соціальним фактом. Інтенсивність цього факту означає усвідомлення міри примусу, який іде від класу до його членів: наскільки велика його стійкість, щоб

утримувати індивіда в тому класі, в якому він народився, щоб вживити в нього звички та бачення його класу. Важливими є 2 аспекти: 1) сила відчуття відмінності між своїм та чужим класом; 2) міра розуміння приналежності до певного класу. Інтенсивність другого аспекту підвищується завдяки формуванню організації класу (наприклад, професійної). Якщо ж класи не організовані, а відмінності між ними значні, то примус ітиме від сусідніх класів: нижчого чи вищого.

Робочий клас Хальбвакс розглядав як соціальну групу, що відчужена від суспільства через матеріальну працю. Кожен робітник ізольований від інших, бо повністю занурений в обробіток матеріальних предметів. Праця є індивідуальною. Цим породжується проблема консолідації суспільства. Скільки класів має бути в суспільстві, щоб воно нормально функціонувало? На відміну від марксизму, вважає, що не тільки вищий і нижчий, а й проміжні. Середній клас, згідно з хальбваксом, - спільнота людей, що мають середні доходи та займають проміжну позицію між вищим класом та робітниками та службовцями. Сюди входять ремісники, середні та дрібні комерсанти, середні та нижчі категорію службовців та чиновників. Хальбвакс спирається на дані емпіричних досліджень середнього класу, що проводилися німецькими соціологами в 1930-х рр. Діяльність середнього класу – технічна, яка передбачає практичне знання деяких правил та їх вірне виконання. Середній клас близький і до буржуазії, і до робітників. Його функції теж двоякі: він легко адаптується до змін та виживає в умовах кризи, але він не володіє ініціативною роллю в еволюції. Він не є домінуючим, над ним домінують. Із середнім класом важко пов'язувати консолідацію суспільства.

Тема 4. Класичні емпіричні дослідження у Франції після Другої світової війни.

1. Інституціоналізація емпіричної соціології.
2. Індустріальна соціологія Алена Турена.
3. Емпіричні дослідження соціальних наслідків автоматизації П'єра Навіля.
4. Емпірико-теоретичне дослідження бюрократизму Мішеля Крозьє.

Перше післявоєнне століття у Франції позначене потребами відновити зруйноване виробництво, ринкові відносини, демократичні соціально-політичні інститути. Виникла нова соціально-трудова ситуація. Виникла потреба в конкретному вивченні нової соціальної проблематики засобами соціології. Зріз запит на емпіричні дослідження та почалася їх інституціоналізація. Університетська соціологія доповнилася науковими закладами, що організовували емпіричні дослідження. Серед них Центр соціологічних досліджень (з 1946 р.) в Національному центрі наукових досліджень, Французький інститут суспільної думки, національний інститут демографічних досліджень, Інститут соціальних наук про працю, Відділення соціології в Секції економічних та соціальних наук Вищої школи практичних досліджень, Центр соціальної документації. Відновлено друк „Соціологічних анналів”. З 1918 по 1954 рр. у Франції надруковано близько 800 книг та статей, що стосувалися соціології.

В організації емпіричних досліджень переважав спосіб роботи соціологічною командою, яка здійснювала дослідження за чітким планом чи замовленням. Найбільше проводилося спостережень та кількісних аналізів соціальних явищ та процесів. З досвідом відбувалася систематизація емпіричних досліджень та відпрацювання технік аналізу документів, спостереження, опитувань, експерименту, порівняльного методу. Починається розробка методів математичного аналізу в соціальних науках.

Змінюється тематика досліджень: соціологія праці, промислова соціологія, соціальна організація та управління, психологія масової поведінки, політична соціологія.

2. Ален Турен (1925 р.н.) – керівник дослідження „Еволюція праці робітників на заводах Рено” (1848-1949 рр.), критик класичної соціології, один із лідерів акціонізму (соціології дії) та автор методу „соціологічної інтервенції” (методу соціології дії).

Турен обмежив предмет дослідження: трансформація якості професійної праці робітників та місця цієї праці в соціальній організації підприємства, тобто ситуація навколо людини, а не її установка на працю. Він не вивчає групи, трудові відносини, роль працівників. Він хоче зрозуміти працівника, виходячи з його праці. Це – індустріальна соціологія. Завдання було наступне: прослідкувати вплив технічних трансформацій на професійну структуру робочої сили.

Об'єктом емпіричного дослідження були вибрані заводи Рено, на яких сучасні методи виробництва зберігали методи та принципи організації з минулого. Методика та техніки отримання даних експліковані в загальному плані. Використати статистику було не можливо, бо архіви постраждали під час бомбардувань. Тому використовувалося, в основному, пряме спостереження. Кидалася „в очі” відмінність 2 способів металообробки в двох цехах: 1) застарілі станки, де оброблялися та складалися багато деталей; 2) сучасний цех, де робили 1 деталь і нічого не складувалося. Цей контраст виражав до- та повоєнну економічну організацію. Турен пропонує схему з 3-х фаз професійної еволюції, яка вводить одну з головних проблем індустріальної соціології – проблему праці в промисловості. Під структурою праці мається на увазі взаємовідношення різних аспектів: технічних, професійних, психологічних, фізіологічних, економічних, соціальних.

Схема виглядає так:

Фаза А: домінує в трудовому процесі майстер своєї праці, який володіє професійними навичками та особистими секретами ремесла, що дозволяє мати автономну соціальну позицію;

Фаза В: переважає некваліфікована праця (наприклад, на поточній лінії), в якій відсутні індивідуальні якості працівника, таке його відчуження стає реальністю;

Фаза С: виробничу працю виконують машини (автоматизація виробництва), робітник спостерігає та контролює їх роботу, що й стає його професійною кваліфікацією.

Перехід від фази до фази здійснюється дуже суперечливо. Заводи Рено перебували на різних фазах. Різні галузі виробництва представлені різними фазами (вугледобувна – А, електрична – С). Цю схему Турен розглядав як гіпотезу, яку треба перевірити. Якщо вона виявиться вірною, то матимемо такі наслідки:

1) руйнуються технократичні ілюзії, продуктивність буде залежати від соціальних факторів (клімату на підприємстві, ставлення працівників до праці);

2) підвищується роль нових принципів професійної освіти, яка зорієнтована на отримання загальних знань, що дадуть можливість адаптуватися до різної роботи;

3) підприємство повинно розглядатися як соціальна система, що містить формальну та неформальну організацію;

4) відкриваються нові перспективи перед робітничим рухом;

5) не виправдовуються песимистичні концепції.

Особливого значення надавав дозвіллю, але не як компенсації, а як інтегруючій частині соціальної системи разом із працею.

3. П'єр Навіль – керівник дослідження „Автоматизація та праця людини”, науковий директор Центру національних наукових досліджень.

Автоматизація виробництва в Європі в 1950-х рр. супроводжувалася витісненням робітників із виробництва, ростом безробіття, що вимагало вивчення. В 2-ій пол. 1950-х рр. вперше в Європі було проведено дослідження соціальних наслідків автоматизації. Керував цим П'єр Навіль. Результати були опубліковані в 1961 р. під назвою „Автоматизація та праця людини”.

Предмет дослідження був визначений наступний: соціальні аспекти автоматизації. Завдання: описати розвиток автоматизації. Крім опису технологічного обладнання, бралися до уваги думки учасників процесу автоматизації: директорів підприємств, інженерів, робітників. Були використані 2 методи: поштове анкетне опитування та монографічне дослідження, що містило детальний опис обладнання та засобів автоматизації. За допомогою поштового опитування, що було адресоване директорам підприємств, досліджувались 2 галузі промисловості: важка (металургія, машинобудування, електротехніка) та текстильна (шерстяна та бавовняна). В анкеті була вказівка на наукову мету дослідження, анонімність та конфіденційність. Кожен із методів дав своє: анкети були статистично значущими, а монографічний метод дав можливість виявити різноманітні аспекти автоматизації.

Результати: нерівномірність автоматизації в різних галузях та на одному підприємстві, висока мобільність персоналу, трансформація в структурі робочої сили; слід змінити соціальне законодавство, що регулювало б робочі зміни, професійну зайнятість жінок.

4. Мішель Крозьє (1922-1913) – дослідник проблем бюрократизації сучасних організацій. Результати дослідження було опубліковано в книзі "La Phenomene bureaucratiue" (1963 р.). В ній намагався описати особливості бюрократії. Використовував монографічне дослідження (в техніці кейс-стаді) 2-х організацій: державної (Паризьке фінансове агентство) та приватної (комерційна „Монополія”). Дослідження проводилося за допомогою спостережень, інтерв'ю та анкетного опитування.

Висновки по державній організації: наявність чітко вираженої негативної солідарності персоналу (особливо жінок), які не ідентифікують себе з жодною державною службою, не цікавляться метою та функціонуванням організації, почуваються забутими. Це породжує негативне ставлення персоналу до керівництва Агентства: „вони відокремлені від нас письмовими столами”, „агентство - штрафбат” та ін. Є незадоволення профспілками, які не достатньо розуміють, які слід захищати права. Безпосередні начальники захищають тією мірою, якою це стосується їх самих. Службовці почуваються нормально лише поряд із нижчим керівним складом, недоліки якого вони критикують, але при цьому таке керівництво не бояться. Ставлення до вищого керівництва несе емоційне навантаження: 44% працівниць відмовилися про нього говорити, 28% пожвавлено коментували те, що начальство жорстке та викликає страх.

2-а організація: цікавився відносинами всередині групи управління, особливо конфліктом в системі бюрократичної організації. Крозьє вважає, що немає організації, де не було б проблем влади та де б не виникали конфлікти. Проте вони обмежені соціальним контролем. Головне – між можливими суперниками є баланс влади та ангажованість в ситуацію, при якій є необхідним надання переваги компромісу перед конфліктом. Французька система бюрократії надає всім можливість широко та рівноправно розділяти стиль життя, що передбачає значну особисту незалежність, байдужість до обставин, свободу та інтелектуальну „тверезість”. Людина в організації перебуває в пошуці нової культури, яка була б відкрита одночасно для всіх. Крозьє сподівається, що французьке суспільство буде сприяти оригінальному способу розвитку нового гуманізму.

Тема 5. Витоки емпіричної соціології в Англії.

1. „Політична арифметика” в Англії (Дж.Граунт, В.Петті).
2. Соціально-статистичні дослідження в першій пол. XIX ст. (Мальтус, Дж.Сінклер, Д.Кей-Шаттлорт).
3. Обґрунтування теоретичної та емпіричної соціології Дж.Ст.Міллем.
4. Еволюціонізм Г.Спенсера.

Джон Граунт (1620—1674) — зачинатель "політичної арифметики", автор перших кількісних описів соціально-демографічних описів соціально-демографічних фактів, елементарних математичних способів їх обробки. Вільям Петті (1623— 1687) — економіст, губернатор Ірландії, започаткував соціально-економічну статистику та емпіричні соціальні дослідження, „політичну арифметику”.

Початком сучасного емпіричного суспільствознавства пов’язується з виходом у Лондоні книжки Дж.Граунта книги „Природні та політичні спостереження, що зроблені за бюлетенями смертності”. Ця книга започаткувала „політичну арифметику”. Граунт намагався виявити у різних соціальних фактах порядок, послідовність, що дало б можливість робити прогнози на майбутнє. Він вивчив щотижневі бюлетені смертності мешканців Лондона за 33 роки за такими параметрами: причина смертності, тип поселення, вік, стать. За допомогою різних способів обрахував населення Лондона – 384 тис.

Граунтом було встановлено: норма дитячої смертності, співвідношення народжень за статтю, ймовірність доживання до певного віку та смерті в певному віці. Ввів у науковий обіг завдання шукати природний порядок у масових соціальних явищах, кількісні (цифрові та табличні) описи фактів та їх співвідношень, просту математичну обробку даних.

Вільям Петті започаткував економічну статистику. Сам здобував дані. Недоліки вимірювальних можливостей він доповнював введенням „соціальної середньої”: середня сума доходів, витрат та ін. Основна праця – „Політична арифметика” (писалася з 1671 до 1676), проте таємно надрукована 1683 року, а під іменем Петті – в 1690 після його смерті.

Політична арифметика – спосіб виразу думок про факти суспільного життя на „мові чисел, ваги та мір”. На основі кількісного аналізу Петті пропонує вирішення соціально-економічних проблем. Замість турботи про населення, треба створювати робочі місця, вкладати гроші в лікарні.

Досліджував фактори виробництва продукції, створення багатства. Їх є 4: земля і праця, кваліфікація працівника та засоби його праці. Є 2 мірила вартості: праця та земля, які є тим загальним, що дають можливість порівнювати всі види праці між собою. Петті висловлює ряд тез, в яких містяться вихідні положення теорії вартості: вартість мають гроші; та кількість грошей, яку можна отримати за продукт, визначає його вартість, при чому визначає не прямо через затрати праці, а попосередковано, через витрати на виготовлення грошей – срібла та золота, які пропонуються за цей продукт. Петті ще не проводить відмінності між споживчою та міною вартістю.

2. Соціально-статистичні дослідження в першій половині XIX ст.

В 90-х рр. XVIII в. Джон Сінклер за допомогою священників із 880 приходів провів дослідження сільського населення. Результати були опубліковані у вигляді "Статистичного опису Шотландії" (1791—1799), що мав 21 том, що допомогли провести загальнонаціональний перепис населення.

Вивчаючи демографічні проблеми суспільства, Т. Мальтус заснував і збагатив багато теорій класичної політичної економії. Однак в історію економічної думки він увійшов насамперед як автор теорії народонаселення, концепції мальтузіанства. У теорії народонаселення Т. Мальтус заклав ідею залежності добробуту суспільства від чисельності і темпів приросту населення. Вона зводить причину бідності до простого співвідношення темпу приросту населення з темпом приросту життєвих благ, які визначають прожитковий мінімум.

Теорія народонаселення базується на наступному:

- теорії рівноважного стану;
- закону спадної родючості ґрунтів, що розробив Анн Тюрго;
- біологічного закону розмноження;
- закону спадної віддачі ресурсів, який сам сформулював.

Згідно теорії рівноважного стану:

– суспільство знаходиться у рівноважному стані, якщо виробляє достатню кількість продовольства для споживання відповідною чисельністю населення;

– при порушенні у суспільстві цієї рівноваги підключаються регулятивні сили природи (хвороби, війни тощо), які повертають його до рівноважного стану. Знаючи про катастрофічні наслідки природного регулювання (злигодні, голод тощо), суспільство може і повинно втручатись і регулювати самий процес зростання народонаселення. Для стримання процесу зростання населення Т. Мальтус пропонував використовувати економічні важелі та різноманітні превентивні заходи – примусові та упереджувальні;

– ціни всіх товарів визначаються співвідношенням попиту і пропозиції.

Розвиваючи закон спадної родючості ґрунтів А. Тюрго, згідно якого кожне додаткове вкладення праці й капіталу в обробіток землі з певного моменту супроводжується зниженням додаткової врожайності, Т. Мальтус дав йому своє трактування. За міркуванням вченого, суть закону спадної родючості землі полягає в тому, що додаткові вкладення праці й капіталу в обробіток землі за певною межею не супроводжуються відповідним зростанням кількості сільськогосподарської продукції, їх

ефективність, навпаки, знижується. На підставі цього Т. Мальтус зробив висновок, що земля не зможе прогодувати населення планети, яке швидко зростає.

Згідно біологічного закону розмноження, збільшення засобів існування сприяє розмноженню живих істот і навпаки, зменшення засобів існування – стримує. На думку Т. Мальтуса, існує „постійне прагнення, притаманне всім живим істотам, плодитися швидше, ніж це допускається кількістю засобів існування, що знаходяться в їх розпорядженні” [36, с. 113]. Виходячи з біологічного закону розмноження, здатність рослин і тварин до безмежного розмноження стримується нестачею місця для проживання і харчів. З точки зору цього закону надлишок населення об’єктивно приречений на злидні, голод та вимирання. Суть сформульованого Т. Мальтусом закону спадної віддачі ресурсів полягає в тому, що в умовах обмеженості можливостей кожен додатковий приріст одного з виробничих ресурсів (капіталу, праці, землі) за незмінної кількості інших з певного моменту призводить до зменшення приросту виробленого продукту. Таке має місце і тоді, коли приріст всіх ресурсів відбувається непропорційно. Вирощуючи, наприклад, пшеницю, фермер з 1 га землі без культивуації ґрунту отримує 30 ц зерна. Перший обробіток ґрунту дасть змогу підняти урожай до 40 ц з 1 га; другий – до 45, третій – до 48, четвертий до 50. Подальший обробіток забезпечить незначну, навіть нульову віддачу, отже, внесок у продуктивність землі знизиться.

Зменшення приросту продукту пов’язується з тим, що зростаючий обсяг кожного з виробничих ресурсів поєднується з фіксованим обсягом інших. Отже, згідно цього закону зростаюча віддача ресурсів, тобто зростання їх корисного ефекту, можлива лише за умов їх якісного поліпшення і зростання ефективності виробництва.

На основі теорії народонаселення Т. Мальтус сформулював однойменний закон, який на його думку, є загальним, великим і вічним, та тісно пов’язаним із людською природою. Суть закону народонаселення полягає в тому, що за сприятливих обставин, зростання населення відбувається у геометричній прогресії, тоді як засобів існування – в арифметичній. За розрахунками Т. Мальтуса, якщо населення буде зростати кожні 25 років у 2 рази (в геометричній прогресії – 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256), а виробництво продовольства – в арифметичній прогресії (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9), то в результаті через два сторіччя кількість населення буде співвідноситись до засобів існування як 256 до 9, через три сторіччя – як 4096 до 13, а по завершенню 2000 років це відношення було б безмежним і незліченим [36, с. 14].

Графічне відображення цього закону подано на рис. 1. На осі ординат представлено зростання народонаселення і продовольства, а на осі абсцис – роки. Використовуючи розрахунки Т. Мальтуса отримуємо дві лінії. Лінія ОА характеризує зростання народонаселення, лінія ОВ – зростання продуктів харчування. У першому і другому році вони майже співпадають, а потім дуже швидко віддаляються одна від однієї.

Виходячи з міркувань Т. Мальтуса,

головна і постійна причина бідності – у несприйманні суспільством природних законів і в людських пристрастях, у надмірно швидкому розмноженні людей;

розв’язання проблеми бідності не залежить від суспільної системи,

способу розподілу майна, допомогти не можуть ніякі революції і соціальні реформи;

подолати бідність можна лише за рахунок скорочення чисельності населення, регулювання природної рівноваги між кількістю населення і відповідними засобами існування. Засобами проти надмірного розмноження можуть бути або „моральне приборкання” (свідоме утримування від шлюбів незаможних, відмову бідного населення від народжування дітей), або – пороки і всілякі нещастя (виснажлива праця, голод, злиденність, хвороби, стихійні лиха, епідемії, війни тощо).

Теорія народонаселення Т. Мальтуса була сприйнята в суспільстві неоднозначно. Одні економісти її критикують, називають цинічною, людиноненависницькою, недостатньо коректною, інші розвивають. Критики (в основному, це марксистки) вважають, що теорія Т. Мальтуса сфальсифікована:

– геометрична прогресія виводиться із статистичних даних зростання населення у США в XVI – XVIII ст. Вона ігнорує те, що зростання відбувалося насамперед за рахунок імміграції з Європи, а не народжуваності;

– арифметична прогресія зорієнтована виключно на екстенсивні можливості у зростанні виробництва предметів споживання, і не враховує досягнення науково-технічного прогресу у землеробській галузі.

Вчення Т. Мальтуса щодо народонаселення отримало назву мальтузіанство, а її сучасних прихильників називають неомальтузіанцями. Спираючись на статистичні дані сучасні мальтузіанці стверджують, що ситуація у світі постійно погіршується. Ще сто років тому чисельність населення Землі була трохи більше 1,5 мільярда, а у 2007 р. – становила майже 6,6 мільярда, тобто зросла майже вчетверо. Найбільше жителів в Китаї (приблизно 20%, або 1,3 мільярда) та Індії (17% – 1,1 мільярда).

За даними Німецького фонду світового народонаселення, через шість років людство вперше перейде 7-мільярдний рубіж. За прогнозами експертів ООН, до 2025 р. на планеті житиме 7,9 мільярда жителів, а до 2050 р. їхня чисельність сягне 9,1 млрд. Щодня на світ з'являються 365 тисяч малюків, 57% їх народжуються в Азії, 26% – в Африці, 9% – у Латинській Америці, 5% – у Європі, 3% – у Північній Америці і менш ніж 1% – в Австралії та Океанії. Половина щорічного приросту припадає на шість країн: Індію (21%), Китай (12%), Пакистан (5%), Нігерію (4%), Бангладеш (4%) та Індонезію (3%). Тобто, найбільший приріст населення відбувається в тих країнах, де люди не можуть забезпечити нове покоління всім потрібним.

На думку неомальтузіанців, треба негайно обмежити процес зростання народонаселення. Вважається, що є тільки два шляхи, які можуть стримати процес зростання населення. Перший – великий підйом смертності (СНІД, загроза війни з використанням зброї масового знищення, штучно викликаних епідемій, екологічних катастроф тощо). Альтернативний шлях – зменшення народжуваності. Це головне завдання державної політики зайнятості, спосіб саморегуляції, причому більш гуманний. Китай, наприклад, пішов саме таким шляхом; тут завдяки тому, що діє державна програма скорочення народжуваності, у відповідності з якою проводиться лінія „Одна дитина в родині”, коефіцієнт народжуваності упав до 1,3. За другу і кожну наступну дитину треба заплатити державі разовий податок в розмірі 30 тис. юаней (приблизно \$3600). Крім цього, починаючи з другої дитини, у батьків збільшується на 5% податок і до робочого графіка на підприємстві додається півтори години

неоплачуваного часу. Однак, в деяких селах діє закон, згідно якого якщо перша дитина – дівчинка, то можна народжувати наступного малюка без податку – до появи сина”. В Індії також почали здійснювати національну програму планування родини.

Досліджуючи проблеми народонаселення, Т. Мальтус зробив суттєвий внесок в теорію вартості, теорію заробітної плати, теорію нагромадження, теорію реалізації (недоспоживання), теорію „третіх осіб”.

У своїй теорії вартості Т. Мальтус:

– піддав критиці трудову теорію вартості Д. Рікардо, спирався на ідею А. Сміта щодо визначення вартості працею, яка купується. Т. Мальтус стверджував, що вартість утворюється всіма факторами виробництва, які витрачаються. До останніх зараховував живу та уречевлену працю і прибуток на авансований капітал. Ідея, за якою величина вартості товару визначається витратами його виробництва, лягла в основу теорії витрат виробництва;

– прибуток безпосередньо не пов’язував з працею, розглядав як результат продуктивної здатності авансованого капіталу, частину витрат виробництва. Живу працю найманих робітників вчений трактував як джерело лише заробітної плати, іншої частини вартості товару.

У теорії заробітної плати Т. Мальтус використовував оплату праці як важливий економічний чинник обмеження приросту населення. Згідно з розробленим ним залізним законом заробітної плати, стабільна рівновага населення у суспільстві підтримується природним рівнем фонду оплати праці, який забезпечує робітникам фізично необхідний мінімум засобів існування. Необхідність постійного збереження низького рівня заробітної плати в суспільстві, на думку вченого, пов’язана з недопущенням приросту населення та дією закону спадної родючості ґрунтів. В теорії заробітної плати Т. Мальтус стверджував, що природний рівень заробітної плати:

– може забезпечити найоптимальнішу пропорцію між зростанням населення і збільшенням виробництва предметів споживання. Зростання попиту на працю, стверджував Т. Мальтус, призведе до збільшення заробітної плати до розміру, який перевищує прожитковий мінімум. Створення умов сприятливих для зростання чисельності населення в свою чергу призведе до збільшення пропозиції праці. Результатом цього стане зменшення заробітної плати і обмеження зростання населення в наступному періоді;

– у різних країнах може суттєво відрізнятись. При цьому в країнах, де найменший фізично необхідний мінімум засобів існування – найгірші умови життя. Для прикладу були взяті Англія, де основу харчування робітників складала пшениця і Ірландія, де основним продуктом харчування була картопля. Виходячи з того, що ринкова ціна пшениці вища від ринкової ціни картоплі, то заробітна плата англійського робітника була вищою, ніж ірландського. Результатом цього, вважав вчений, є „ірландські халупи та лахміття”;

– визначається не номінальною заробітною платою (абсолютною сумою грошей), яку отримує робітник, а реальною, яка залежить від ціни засобів існування, тобто саме такою кількістю необхідних засобів існування, яку він може придбати на свою номінальну заробітну плату;

– не допускає зрівняльності у доходах. Т. Мальтус вважав, що „Рівність не створює достатньо сильного мотиву до праці та не сприяє перемозі над природними лінощами. Неминучою є бідність, до якої дуже швидко має привести будь-яка система рівності”.

На основі аналізу можливостей збільшення продуктивності сільськогосподарської праці в умовах обмеженості природних ресурсів Т. Мальтус дійшов висновку, що перехід до обробітку гірших ґрунтів внаслідок збільшення чисельності населення став причиною виникнення додаткового доходу (диференційної ренти I) власників більш родючих земельних угідь. Вчений розрізняв диференційну ренту I від диференційної ренти II. Диференційну ренту I вчений визначав як додатковий дохід від вкладення капіталу в земельні ділянки кращої якості. Розглядаючи проблему ефективності використання капіталів у землеробстві, Т. Мальтус обґрунтував існування додаткового доходу, тобто ренти іншого виду – диференційної ренти II. Додатковий дохід другого виду привласнюють ті, хто вкладає капітал, здійснює інтенсифікацію виробництва.

Аналізуючи спосіб розподілу сукупного продукту та взаємозв'язок між попитом, споживанням і заощадженням, Т. Мальтус виокремив платоспроможний попит як важливий фактор вирішення проблем реалізації, висунув свою теорію реалізації (недоспоживання). Згідно цієї теорії, у межах суспільства, що складається лише з капіталістів та найманих робітників, неможливо повністю реалізувати сукупний продукт, оскільки попит завжди буде недостатнім для придбання усієї маси товарів. Внаслідок цього виникає проблема реалізації тієї частини сукупного продукту, у якій втілено прибуток. Тому Т. Мальтус не поділяв оптимізму „закону ринків” Ж. Б. Сея і визнавав можливість загальних криз надвиробництва, пов'язуючи їх з труднощами реалізації виготовленого продукту.

Розв'язання проблеми реалізації створеного надлишкового продукту Т. Мальтус пов'язував з теорією „третіх осіб”. Суть теорії „третіх осіб” в тому, що проблеми реалізації та загальних криз надвиробництва за умов капіталізму можуть бути вирішені за рахунок невиробничого споживання так званих „третіх осіб”, до яких були віднесені державні службовці, землевласники, священики, військові. Ці соціальні верстви населення купляють, нічого не виробляючи, і тим самим роблять можливим реалізацію прибутку капіталістів. Вони отримують доходи і створюють додатковий попит на вироблені у суспільстві товари та послуги. В кінці століття появилось нашумевшее "Первое исследование о населении" Мальтуса (1798).

До 1832 р. було повторене дослідження Сінклера, опубліковано „Новий статистичний опис Шотландії”. В 1834 р. дослідження в Манчестері охопило понад 4 тис. сімей працюючих чоловіків, але не було опубліковане. За ним було дослідження в Единбурзі та інших місцях. Активно працювало Лондонське статистичне товариство; з 1838 г. видавався *Journal of the Statistical Society of London*. Розгорнуті дослідження кримінальної ситуації в країні.

В 1842—1844 гг. молодий Ф. Енгельс, знаходячись в Англії, шляхом особистих спостережень за життям робітників у Манчестері, здійснив теоретико-емпіричне дослідження „Стан робітничого класу в Англії”.

3. Джон Стюарт Мілль (1806—1873)— логік., філософ та економіст, засновник англійського позитивізму; заклав логіко-методологічні основи соціології: принцип єдності теорії та емпірії, дедукції та індукції, визначив правила історичного методу.

Емпіричні дослідження в Англії ортимують теоретичну орієнтацію з виникненням соціологічного еволюціонізму, чи школи органічної соціології. Джона Стюарта Мілль зробив вклад у розробку логіки наукового пізнання.

В праці "Система логіки силлогістичної та індуктивної: Викладення принципів доведення у зв'язку з методами наукового дослідження " (1843.) виділяє 2 основні методи мислення — дедукцію та індукція. Тому всі науки поділяються на: теоретичні та емпіричні. Метод теоретичних – дедукція (всі часткові правила – з загальних): математика, економіка. Емпіричні – психологія, історія (індукція).

Мілль один із перших сприйняв термін „соціологія”. Соціологія – конкретна дедуктивна наука. Мілль здійснив методологічний прорив, легітимізувавши необхідність одержання та первинної обробки емпіричних даних як складової соціології. Аналізував дії індивідів (вбивство чи самогубство) з т.з. соціально-статистичної, вважаючи, що в них є „правильність” близька до математичної. Наприклад, вбивство – сукупність 2 факторів (макросередовища та особистої ситуації індивіда). Соціологія – і емпірична, й теоретична. Є 2 види соціологічних досліджень: про причини (дедукція) та про наслідки (індукція).

3. Герберт Спенсер (1820—1903)— один із найбільших соціологів ХІХв.; разом із О. Контом є засновником соціології як науки, творець її органічної школи; вперше вибудував соціологічну концепцію за допомогою системи фактів історії.

Підготовку "Основ соціології" Спенсер почав зі збору фактів людської історії, розвитку різних суспільств та культур. Склавав план роботи та напрацював таблиці для збору фактів. Всі матеріали ділилися на 3 відділи: 1) нецивілізовані суспільства; 2) цивілізовані суспільства, яка занепали; 3) цивілізовані суспільства, які існують тепер. Матеріали видавалися окремими випусками під загальною назвою „Описова соціологія” (з 1871 по 1880 рр. з'явилося 8 випусків: „Англія”, „Нижчі раси”, „Африканські народи”, „Азіатські народи”, „Американські цивілізації” (згаслі), „Франція”, „Американські народи”, „матеріали для Росії”).

Кожен випуск містив ряд таблиць, що подавали факти у скороченому вигляді та під відомими рубриками, а потім множину цитат із джерел, що розташовані в тому ж порядку та підтверджують те, що міститься в таблицях. Таблиці були синхронно-діахронними, тобто показували і одночасність, і послідовність наведених фактів. „Описова соціологія” мала за мету озброїти того, хто вивчає соціологію даними, які будуть важливі, як і самі висновки соціолога.

Тема 6: Емпіричні дослідження в кін. ХІХ ст. – першій половині ХХ ст.

1. Соціальні дослідження Чарльза Бута.
2. Сібом Раунтрі та дослідження соціальних причин бідності.
3. Артур Баулі та застосування випадкової вибірки.

Чарльз Бут (1840—1916) – промисловець, реформатор, соціолог; за власний рахунок провів серію масових досліджень якісних та кількісних характеристик життя та роботи в Лондоні, які мали суспільний резонанс.

Соціальне дослідження Чарльза Бута "Життя та праця народу"

Чарльз Бут був успішним підприємцем-судновласником із Ліверпуля. В середині 1880-х рр. почав вивчати зайнятість населення за даними національних переписів з 1801 по 1881 р. Почав займатися проблемою бідності та протягом 15 років проводив масове дослідження в Лондоні. Воно тривало 3 етапи.

На першому етапі вихідною проблемою була проблема бідності, яка оточує заводи, а по сусідству із нею – багатство та достаток. Для дослідження був обраний характерний в цьому відношенні Іст-Енд, де до того були страйки. Згодом дослідження було поширене на все місто, а результати опубліковані 1887 р. в журналі та книжці, а згодом у праці „Праця і життя народу” (1889-1893).

Первинною одиницею спостереження була обрана сім'я: характеристики керування, боюджет, спосіб життя. Основні джерела інформації: перепис, а також особисте спостереження Бута, який переселився в квартал бідних. На малій вибірці були виявлені типи сімейних бюджетів.

Причини бідності: нерегулярна робота, низьк зарплата, алкоголізм, хвороби, багатодітність.

Результати 1-го етапу: компендіум карт, статистики, розповіді про сім'ї, будинки, вулиці, умови праці, індексна карта Лондона (50 районів за критеріями: відсоток бідності, щільності заселення в одній кімнаті, рівень народжуваності та смертності, відсоток ранніх шлюбів). Був виведений також загальний індекс. Можна було порівнювати вулиці.

На другому етапі додалися нові проблеми: *соціальні проблеми промисловості*. Головне джерело інформації – перепис 1891 р., зокрема розділ "Квартиронаймачі", де вказано кількість кімнат, які займаються, слуги та професійну приналежність голів сімей. Використана статистика, проведені інтерв'ю з працедавцями та профсоюзними лідерами. Населення Лондона ділилося на 3 класи: нижчий, середній, вищий. Нижчий ділився на 3 підгрупи за кількістю людей, які жили в 1 кімнаті: 1) по 3 і більше – 12%; від 2 до 3 – 19%; 3) від 1 до 2 – 23%. В середньому класі на одного – від 1 до 4 кімнат, а також 1 слуга на 4 людини (30%). У тих, хто має більше слуг – вищий клас. Публікація результатів – 5 томів.

На 3-му етапі досліджував релігійні впливи.

Результати дослідження сприяли прийняттю ряду законодавчих актів про мінімальну заробітну плату та пенсію, допомогу по безробіттю. Праці Бута стали першим досвідом соціальної екології та мали вплив на Чиказьку школу. 2. *Бенджамен Сібом Раунтрі (1871—1954) – підприємець, послідовник Бута, вивчав бідність в м. Йорку, ввів термін „людський фактор в промисловості”, один із засновників індустріальної соціології та соціології професій.*

В 1901 г. он опублікував книгу "Бідність: дослідження міського життя". З командою помічників обійшов всі домогосподарства. Крім об'єктивних даних (стать, вік, дохід і т.д), фіксували враження анкетерів про рівень життя. В 35 сім'ях велися зошити витрат.

Визначаючи причини бідності, керувався результатами конкретно-наукових досліджень про енергетичні затрати робітника та калорійність його їжі. В доході сім'ї враховував заробітки всіх членів сім'ї. Поділив все населення на 7 класів: 4 нижні (де сім'ї робітників) та 3 вищі.

Раунтрі виділив два види бідності: первинну та вторинну. Первинна означає такий рівень сімейного доходу, який дорівнює чи нижчий для забезпечення існування сім'ї. Вторинна – вищий дохід, однак із „слідами” бідності.

Безпосередні причини первинної бідності: смарть годувальника, хвороба чи старість годувальника, безробітність годувальника, нерегулярність роботи, невеликий розмір сім'ї (3-4), регулярна робота із низькою зарплатою.

Раунтрі дав характеристику „прожитковому мінімуму”.

Безпосередні причини вторинної бідності: алкоголізм.

Через 10 років Раунтрі провів нове дослідження (результати опубліковані в книзі „Безробіття: соціальне дослідження”), а ще через 10 років – книга „Людський фактор в бізнесі”. Потім ще раз про бідність 1941 та після війни.

Артур Лайон Баулі (1869—1957) — один із творців соціальної статистики в Британії, обґрунтував і застосував техніку ймовірнісної вибірки.

В 1912 р. він звітував Королівському статистичному товариству про результати дослідження домогосподарств робочого класу в м. Редінгу, що ґрунтувалося на ймовірнісній (випадковій) вибірці 1:20 (840 домогосподарств із 18 тис.) Висновки: 13,5 робітників та їхніх сімей живуть за межею бідності. Критерії: стандарти харчування, одягу, санітарії. Опублікував підручник з основ статистики.

Соціальний клас – група осіб, які взаємодіють при рівних умовах. Рівність умов: професія, розмір доходу, звички. Класи: вищий, професіоналів (роботодавці та наймані працівники – клерки, працівники фізичної праці), середній клас. Соціальна структура динамічна.

Тема 7: Класичні емпіричні дослідження в Англії після ДСВ

1. Інституціоналізація емпіричної соціології.
2. Дослідження Девіда Гласе.
3. Ерік Тріст: соціотехнічний підхід до аналізу організацій.

1. 1903 р. (рік смерті Г.Спенсера) – створене Соціологічне товариство, яке згодом трансформувалося в Інститут соціології, почав видаватися журнал *Sociological Review*. В 1907 р. в Лондонській школі економіки був створений факультет соціальних наук, а на ньому – перша і до 1950-х рр. єдина в Англії кафедра соціології (займалася виключно теоретичною соціологією, а емпірію черпали з інших наук). Університетська, академічна соціологія потребувала емпіричних досліджень. Здобути науковий ступінь можна було лише в Лондонському та Ноттінгенському університетах. Але за межами університетів вже розвивалася емпірична соціологія. Проводилися повторні дослідження бідності та безробіття. В 1937 р. з ініціативи антрополога Тома Харрісона та поета Чарлі Меджа була створена організація "Масове спостереження" (*Mass Observation*), яка за 25 років провела серію

опитувань щодо питань політики, релігії, відпочинку та ін. Розвитку емпіричних досліджень сприяв підручник *Beatrice та Сіднея Веббі* з методів соціального дослідження.

Проте до ДСВ англійська емпірична соціологія значно відставала від американської. Після війни активно засвоювали досвід американців. В 1951 р. створена Британська соціологічна асоціація, яка займалася емпіричними дослідженнями. Після війни розширюється тематика досліджень, друкуються нові підручники, відкриваються нові дослідницькі центри.

2. Дослідження Девіда Гласе.

Девід Гласе – демограф та соціолог, керівник першого теоретико-емпіричного дослідження „Соціальна мобільність у Великобританії”.

Дослідження „Соціальна мобільність у Великобританії” тривало 5 років (1945-1954). Воно охопило основні регіони Великобританії: Англію, Вельс, Шотландію. Досліджували соціальний статус та соціальний престиж. В центрі уваги – соціальна мобільність, процеси саморекрутування індивідів в певній соціальній групі, особливо „середнього класу” – „білокомірцевих” спеціалістів та високопосадових чиновників. Особлива увага надавалася освіті як каналу мобільності, виявлялися фактори престижності діяльності, диференціація всередині середніх класів.

Першим етапом вирішення поставлених завдань було емпіричне дослідження стану соціального ранжування професій. Розроблена „стандартна класифікація” професій: 1) вищий адміністративний та професійний персонал; 2) менеджери; 3) інспектори, контролери та працівники розумової праці (вищий шар); 4) інспектори, контролери та працівники розумової праці (нижчий шар); 5) кваліфіковані працівники ручної праці та працівники рутинної розумової праці; 6) напівкваліфіковані працівники ручної праці; 7) некваліфіковані працівники ручної праці.

З першопочаткового списку (138 професій) відібрали 30 ключових, які представляли всі 7 ступенів. Провели опитування 1400 респондентів, запропонувавши розділити ці 30 професій за соціальним статусом та 5 групами престижності. Це показало кореляцію між статусом та престижністю професії.

На *другому етапі* за репрезентативною вибіркою були отримані біографії 10 тис. людей. Вони містили інформацію про соціальне походження, освіту, професію, сімейний статус, кількість дітей. Дані про професію накладалися на шкалу престижу, що давало можливість розділити професії по категоріях соціального статусу. Досліджувалось: роль освіти в соціальному відборі, лідерство як джерело соціального престижу, переміщення між статусними категоріями, вплив соціального статусу батьків на статус дітей (батьки і сини).

Соціальна мобільність бачиться як існування рівних можливостей переміщення для індивідів, не залежно від соціального походження.

4. Ерік Тріст: соціотехнічний підхід до аналізу організацій

Ерік Тріст — директор Тавістокського інституту людських відносин, керівник соціотехнічного експерименту у вугільній промисловості Англії.

Е. Тріст разом із колегами вже на поч. 1950-х рр. запропонував соціотехнічний підхід до аналізу організацій, в тому числі до організації праці в заборі.

Соціотехнічний підхід був конкретизацією загальної теорії систем. Виробничу організацію Тріст розглядає як соціотехнічну систему.

Польовий експеримент тривав із січня 1955 р. по березень 1958 р. Його результати – в книзі **"Організаційний вибір: Здатності груп, які працюють у вугільному забої при технологіях, які змінюються. Втрата, нові здобутки та трансформація традиції праці"**.

Основний метод – кейс-стаді + спостереження, інтерв'ю (забой, дім, пивні), які робилися після бесіди, а не в присутності інформанта. Важко було ввійти в довіру до робітників. Дослідники перебували в забої по кілька годин, очікуючи бажаного моменту.

Загальні висновки: щоб реалізувати потенціал висококомеханізованих методів безперервного вугледобування, треба радикально змінювати практики та цінності: від культури праці, яка зосереджена на людині, до культури праці, яка зосереджена на машинах, тобто до високої цінності робочого часу, змін в організації праці, до забезпечення ключових робочих місць кращими працівниками. Висновки були впроваджені в практику через „живу методологію” розгортання організаційних здатностей індивіда та розвитку групових та організаційних відносин.

Тема 8: Емпірична соціологія в Німеччині

1. Державознавство, статистика та ранні соціальні дослідження.
2. Марсизм та емпіричні дослідження.
3. Макс Вебер як методолог теоретико-емпіричних досліджень.
4. Соціологія як соціографія (Фердинанд Тьонніс).
5. Теодор Гейгер: соціографія класів

1. Герман Конрінг (1606-1681) – засновник державознавства як університетської дисципліни.

Готфрід Ахенваль (1719-1772) ввів термін "статистика". Іоганн Зюсмільх (1707-1767) – перший статистик в Німеччині.

Перша форма систематизації емпіричних даних про суспільство в Німеччині – державознавство як вид монографічного опису титулів, гербів, державного устрою, законів, території, населення, релігії, звичаїв та ін. Викладати державознавство почали в 1660 р. в університеті м. Гельмштедта (Герман Конрінг). Він розглядав державу саму по собі, в її сучасному стані, запозичував із географії, новітньої історії та публічного права ті дані, які були важливими для держави. До кінця **XVII ст.** для нової науки використовують назву *"статистика"*. В середині **XVIII ст.** Готфрід Ахенваль ввів цей термін у загальне використання. Статистика розглядалася як корисна для правознавців та державних діячів.

Громадяни країни розглядалися статистикою як люди взагалі, з точки зору їх кількості. Не було прагнення із окремих статистичних даних виводити всезагальні правила чи закони. Чисельні дані наводилися рідко. Проте були спроби виявляти закони руху народонаселення, які виводилися із даних про смертність та народжуваність.

Проте завдання статистики в справжньому її варіанті були поставлені Кетле.

Рудольф Вірхов (1821-1902) провів дослідження санітарних умов населення, яке завершилося медичною реформою в Пруссії. Ернст Енгель (1821-1896) ввів "закон Енгеля" про структуру сімейного бюджету.

Вільгельм Лексіс (1837-1914) вніс вклад в математичне моделювання масової поведінки, запропонував „демографічну мережу Лексіса”.

Перші німецькі соціальні дослідження використовували фому французьких та бельгійських розслідувань. Їх мета: дослідження економічних та соціальних фактів для підготовки законодавчих та адміністративних актів.

Перше дослідження – Рудольфа Вірхова за доручення медичної влади привело до медичної реформи. Інше дослідження – умов праці робітників – не дало можливості здійснити кількісний аналіз відповідей на питання анкети.

Також не змогли піддати кількісному аналізу результати Першого загальнонаціонального дослідження в Німеччині 1875 р. Те саме сталося в 1874—1875 рр., коли за рішенням Конгресу німецьких землевласників було проведено дослідження батраков. Але в цьому випадку був підготовлений звіт на 450 сторінок про становище сільського робочого класу.

Більш продуктивними були статистичні дослідження. Ернст Енгель вивів правило (використовуючи і дані Ле Пле): доля витрат на харчування в структурі сімейного бюджету росте в геометричній прогресії по мірі зменшення величини бюджету (*закон Енгеля*).

Адольф Вагнер (1835-1917) — економіст, займався моральною статистикою. В 1864 р. зібрав та проаналізував порівняльну статистику самогубств в Європі, виявив природні та соціокультурні фактори суїцидів, які згодом розглянув Дюркгейм, але сам Вагнер не зміг дати їй соціологічне пояснення.

Вільгельм Лексіс своєю роботою "До теорії масових явищ" зроби внесок в математичне моделювання масової поведінки, розробляв методіку та техніку соціальних досліджень, квантифікації даних, запропонував демографічну сітку (мережу) Лексіса – графічне відображення сукупності людей та подій у їх житті, що давало можливість аналізувати демографічні процеси в часі.

2. Марксизм та емпіричні дослідження.

Карл Маркс (1818-1883) т – родоначальник марксизму та його радикальної соціології; обґрунтував методологію взаємодоповнення соціальної теорії та емпіричних даних. Фрідріх Енгельс (1820-1895) – один із засновників марксизму, автор першого емпіричного дослідження з позиції радикальної соціології.

Карл Маркс сформулював свою соціологічну концепцію, а Енгельс провів перше соціологічне дослідження робітничого класу.

Маркс підготував "Анкету для робітників" (1880), але не провів жодного великого емпіричного дослідження. Натомість Енгельс провів перше емпіричне дослідження з позиції марксизму – "Становище робочого класу в Англії. За власними спостереженнями та достовірними джерелами" (1845).

Його основні теми: промислова революція та промисловий пролетаріат; великі міста та конкуренція; ткацька та інші галузі; гірничопромисловий та сільськогосподарський пролетаріат; робочий рух та ставлення буржуазії до пролетаріату.

Методи: спостереження, неформалізоване інтерв'ю (бесіда). Доля дослідження суперечлива: вперше вона вийшла друком в Німеччині німецькою мовою і була ілюстрацією для пролетаріату, що

буде, якщо вони не здійзнять революцію. В Англії праця вже була розповідю про минуле, бо ситуація на той час була інакша та краща.

3. Макс Вебер як методолог теоретико-емпіричних досліджень.

Макс Вебер (1864-1920) – класик німецької та світової соціології, методолог теоретико-емпіричних досліджень.

В 1891 р., коли Макс Веберу було 27 років, "Союз за соціальну політику" запропонував йому як одному із 5-ти експертів взяти участь в аналізі звітів повторного дослідження становища сільськогосподарський працівників у східному секторі Німеччини, що згодом було опубліковано в праці Вебера „Становище сільськогосподарських робітників на схід від Ельби”.

Він був єдиним експертом, який проаналізував результати, співставивши їх із результатами 1848 та 1874 рр. Висновки: політичному ідеалу сильної національної держави відповідає розвиток не гігантських патріархальних, а капіталістичних господарств.

Через рік, в 1893 р., досліджував знову аграрну працю, проблеми соціальної та професійної мобільності, праці мігрантів. Проте з 15 тис. розісланих анкет повернулася лише 1 тис. На їх основі зроблене припущення, що багато аспектів становища аграріїв мають психологічну природу.

В середині 1908 р. ввійшов до комітету, який проводив дослідження промислової праці. Розробив запитальник і план роботи дослідження ("До психофізики промислової праці"). 2 типи дій робітника: 1) цілеспрямована, розрахована; 2) традиційно-орієнтована, економічно ірраціональна. Запитальник враховував тільки певні аспекти: причини вибору та зміни професії, мету життя, використання вільного часу. Всього 27 питань. Інша частина інформації мала бути отримана через спостереження. Проте реалізувати програму дослідникам не вдалося, бо **не був встановлений необхідний контакт** із робітниками. Заповненими повернулися лише 10% анкет. Безуспішним було і спостереження, бо поза увагою залишалася організація підприємства та його групова структура.

4. Соціологія як соціографія (Фердинанд Тьонніс).

Фердинанд Тьонніс (1855—1936) — один із родоначальників німецької професійної соціології; в складі спеціальної соціології виділив емпіричну соціологію, чи соціографію.

Основний внесок Тьонніс все ж зробив у розвиток системи теоретичних понять. Початок цієї системи ознаменований виходом його першої книги „Спільнота та суспільство” (1881).

Разом із тим, слід звернути увагу на те, що в 1896-1897 рр. Тьонніс проводив масштабні емпіричні дослідження умов життя нижчих класів населення Гамбурга, в тому числі й потужного страйку в гамбурзькому порту. В 1902 р. брав участь в дослідженні умов праці на морських пароплавах, яке проводив „Союз за соціальну політику”. З 1896 р. вивчав статистику злочинності в рідній провінції і розробив оригінальний метод асоціації змінних, який використовував при аналізі даних; цей метод опублікував в 1909 р.

Після Першої світової війни Ф.Тьонніс стає президентом Німецького соціологічного товариства. Крім наукових публікацій в цей час Тьонніс проводить емпіричні дослідження злочинності: в 1926, 1927 та 1929 рр. монографічні дослідження злочинності, а також „Статистико-соціологічне” дослідження самогубств у тій же провінції. Наголошував на необхідності створення морально-

статистичних чи соціографічних лабораторій. Вони мали б фінансуватися державою та займатися науковим вивченням морально значущих фактів соціального життя: злочинів, самогубств, проституції, алкоголізму, підліткових девіацій. Тьонніс припускав, що в цих лабораторіях працюватимуть спеціалісти різних професій: соціологи, статистики, медики, священники, вчителі, освічені жінки та представники привілейованих станів суспільства. Однак заклики Тьонніса не були підтримані.

Таким чином, в творчості Ф.Тьонніса поєдналися розробка фундаментальних проблем соціологічної теорії із зацікавленням реальними проблемами. Методологічним засновком такого поєднання стало розуміння Тьоннісом структури соціологічного знання. Він виділяє 2 елементи цієї структури:

- 1) загальна соціологія – вивчає всі види соціальності (включно з рослинним та тваринним світом);
- 2) спеціальна соціологія – вивчає соціальність серед людей.

В свою чергу, спеціальна соціологія ділиться на:

- A) чисту соціологію – вивчає те, що створюється завдяки взаємоствердженню людей;
- B) прикладна соціологія;
- B) емпірична соціологія. Можна сказати, Тьонніс ввів саме поняття „емпірична соціологія”. Згодом використовував і термін „соціографія”, який був введений Робертом Міхельсом.

Емпірична соціологія, соціографія – це описова дисципліна; збираючи, систематизуючи та описуючи факти життя людей, спільнот, суспільства, вона використовує індуктивний метод та статистичні прийоми обробки даних, керуючись поняттями чистої соціології в якості загальних установок. Кінцева мета соціографії – рух від якісних співвідношень між соціальними змінними до кількісних.

5. Теодор Гейгер: соціографія класів

Теодор Гейгер (1891-1952) здійснив соціографічний опис соціального розшарування німецького народу перед приходом нацистів до влади.

Ф.Тьонніс так і не створив наукової школи, але праця Гейгера „Соціальне розшарування німецького народу. Досвід соціографії на основі статистики” є зверненням до соціографії як підходу, що він запропонував. Гейгер проголосив, що стоїть на позиції „точної соціографії”, яка спирається на кількісні, статистичні дані. Гейгер починає аналіз проблеми соціального розшарування з побудови класифікації цього розшарування, де враховується не лише економічна складова, а й менталітет соціальних шарів. Схема розшарування суспільства, згідно з Гейгером, виглядає так:

- 1) "капіталісти";
- 2) середні та дрібні підприємці;
- 3) індивідуальні робітники;
- 4) робітники та чиновники високої кваліфікації;
- 5) робітники та чиновники нижчої кваліфікації.

Т. Гейгер піддав соціологічній критиці політичну еugenіку. Проте після приходу до влади в Німеччині нацистів припинилися незалежні соціологічні дослідження, припинено друк соціологічних журналів та розпущено соціологічне товариство. Багато соціологів емігрувало: Т. Адорно, Т. Гейгер,

К.Маннгейм, Й.Шумпетер, М.Хоркхаймер та ін. А ті, що залишилися „емігрували” в політично нейтральні галузі: етнологію, географію та ін.

Тема 9: Інституціоналізація та проблематизація соціологічних досліджень в післявоєнний період

1. Інституціоналізація соціологічних досліджень: напрями та труднощі.
2. Гельмут Шельскі: проблема безробіття.
3. Генріх Попітц: техніка, праця та увлчення робітника про суспільство.

1. Післявоєнний період став складним для німецького суспільства. Те саме стосувалося і соціології, яка була зруйнована нацистським режимом. Усунення режиму не означало автоматичного відновлення соціології, потрібні були активні заходи.

Старт відродженню соціології дали Альфред Вебер, Леопольд фон Візе, Теодор Гейгер, Ріхард Турнвальд, Ганс Фрейер та ін. Вони відновили Німецьке соціологічне товариство, створили нове Товариство емпіричної соціології та нові соціологічні журнали, почали проводити конгреси та конференції, публікувати статті та книги, ожила діяльність соціологічних кафедр та факультетів в університетах.

Виникає потреба в нових соціологічних концепціях, підходах, методах. Відновився інтерес до статистики та соціографії. При цьому соціографія інтерпретувалася не як емпірична соціологія, а як вужча галузь, що означала лише опис максимальної кількості параметрів певного проблемного комплексу з використанням статистичних методів. Найвдалішими були описи проблем народонаселення.

Для розвитку соціології важливо було освоювати нові методи емпіричної роботи, в чому допомогло знайомство із досвідом американської емпіричної соціології 1930-х-1940-х рр. Використовувався і методичний досвід соціальної психології. Поступово соціологи складають свої професійні довідники та підручники: "Соціологія" Арнольда Гелена та Гельмута Шельскі (1955), "Підручник емпіричного соціального дослідження" Рене Кьоніга (1962), "Метод емпіричного соціального дослідження" Пітера Атесландера (1971).

Рене Кьоніг був виразником емпіричної переорієнтації післявоєнної німецької соціології та переніс методи американської емпіричної соціології в німецьку. Спеціалізувався на емпіричному вивченні соціальних інститутів. Був редактором „Кьольнського соціологічного журналу” та укладачем словника з соціології.

Основне коло проблем післявоєнної соціології: проблеми сім'ї, соціалізації дітей, проблема „переселених осіб”, їх асиміляції в общини та подолання соціальної дистанції; емпіричні дослідження індустріальної праці, соціальної стратифікації та мобільності, політичної динаміки суспільства. З'явилися 2 підходи до їх вивчення: 1) емпірико-соціографічний; 2) проблемно-емпіричний (спрямований не лише на опис об'єкта, а на вивчення складної соціологічної проблеми, яка міститься в ньому).

Розгорнулася дискусія про характер суспільства, що формувалося тоді в Західній Німеччині. Знову виходить на соціологічну арену Т.Гейгер, який після еміграції жив в Данії та вважався на той час провідним спеціалістом з проблем стратифікації на європейському континенті. Він піддав критиці марксистський поділ на класи та вказав на потребу розглядати стратифікацію з огляду на суспільні стани.

Активно працював в напрямку індустріальної соціології та соціології підприємства Ральф Дарендорф. В центр своїх досліджень висунув проблему соціального конфлікту як джерела динаміки сучасного суспільства.

2. Гельмут Шельські: проблема безробіття

Гельмут Шельські (1912-1984) – соціолог-теоретик, керівник ряду емпіричних досліджень

Гельмут Шельські – відомий німецький соціолог, який не емігрував в роки нацизму, професор Академії муніципального господарства (Гамбург), співредактор підручника „Соціологія” (1955). Відомий як теоретичними роботами (в індустріальній соціології), так і організацією емпіричних досліджень.

Одне з них – "Безробіття та необхідність професійної підготовки молоді". Дослідження проводилося в 1950-х рр., результати опубліковані в 1952 р.

Суть проблеми, як однієї з найважливіших для німецького суспільства, полягала в наступному: після війни значна частина молоді, яка була орієнтована на службу в армії, зіштовхнулася з відсутністю не лише робочих місць, а й власної професійної підготовки для виконання кваліфікованої роботи. З цієї проблеми вивчалися 4 аспекти:

1. Безробітний юнак та його сім'я: нормальна та неповна батьківська сім'я; професійні та господарські сторони безробіття; людські стосунки безробітного молодого чоловіка в батьківській сім'ї.
2. Здатність молодого безробітного до людського спілкування: сприйняття контактів – соціальна ізоляція, взаємозв'язки; функції контактних відносин; існуючі контактні відносини – ізоляція, інтимна група, кола інтересів та ситуацій.
3. Відношення молодих безробітних до дуржави та політики.
4. Трудова участь юнака та криміналітет.

Після того, як всі 4 змістові аспекти були описані та проаналізовані, Шельські дав узагальнюючу соціологічну інтерпретацію проблеми в цілому та виділив в ній 3 складові: 1) антропологічну (вступ юнаків у доросле життя); 2) історико-політичну – крах переможеної Німеччини; 3) соціологічну (тенденція історичного розвитку Німеччини в контексті сучасного західного суспільства).

Соціологічний аспект охоплює аналіз суспільства, що формується в Західній Німеччині. Він характеризує його як індустріально-бюрократичне, що є переходом від станово-статичної до індустріально-динамічної соціальної структури.

3. Генріх Попітц: техніка, праця та уявлення робітника про суспільство.

Генріх Попітц – керівник теоретико-емпіричного дослідження в сталеварній промисловості щодо проблем продуктивності праці та суспільної свідомості робітників.

Генріх Попітц в 1953-1954 рр., працюючи в Службі соціальних досліджень Мюнстерського університету, керував двома дослідженнями в сталеварній промисловості: одне стосувалося соціальних проблем техніки та промислової праці, інше – суспільної свідомості робітників. Результати опубліковані в 2 працях, що вийшли друком в 1957 р.: "Техніка та індустріальна праця" та "Уявлення робітника про суспільство". В обох випадках відзначається фінансова підтримка Фонду Рокфеллера.

Об'єктом досліджень був вибраний один із металургійних комбінатів в Рурі. Методи, які використовувалися: аналіз документів, спостереження та інтерв'ю.

Основними аспектами першого дослідження стали: кооперація праці як соціальний феномен виробничого процесу (бригадна та структурна); 2 типи трудових ситуацій робітника – праця біля машини та з допомогою машини, структура робочого часу для кожного типу; специфічні вимоги до продуктивності бригадної та структурної кооперації та до продуктивності машин; соціальне нормування.

Це дослідження продовжило роботу, яку започаткував у Франції А.Турен, а також робило власний внесок в розуміння проблем.

Друге дослідження було новаторським, стосувалося уявлень німецьких робітників про суспільство. Автори дослідження відзначають існування 2 забобонів, які взаємодоповнюються: а) надмірно оптимістична оцінка активності переконань робітників, їх здатності до політичних дій; б) недооцінка здатності робітників до самостійних суджень та дій.

Із поставленої проблеми виходять 3 завдання дослідження: 1) встановити, який особистий досвід мають робітники; 2) яким знанням про суспільні проблеми вони володіють та наскільки відкриті для інформації; 3) які уявлення розвиваються поза досвідом, яка їхня широта та інтенсивність, яка їх роль у визначенні місця в суспільстві.

Основним методом дослідження було напівформалізоване інтерв'ю 600 робочих із Рура. Воно містило 60 питань, які не завжди були закритими. Інтерв'ю проводили самі дослідники та кілька залучених співробітників, тривало 2 години. Підготовка протоколу займала 4 години. Опитування проводилося 9 тижнів. Через часткову формалізацію доводилося застосовувати складну процедуру ідентифікації. 7% відповідей не вдалося чітко типологізувати.

В результаті дослідники виділили 6 типів свідомості робітників: 1) статичний порядок — 10%; 2) прогресивний порядок — 25%; 3) колективна відмінність робітників від *тих нагорі* — 25%; 4) індивідуальні конфлікти з *тими нагорі* — 10%; 5) потрібна реформа суспільного порядку — 2%; 6) класова боротьба — 1%.

Виявлено, що 20% опитаних не мають жодного уявлення про суспільство, які відповідали б критеріям дослідників. Ці 20 та 7% нетипологізованих відповідей не враховувалися в наступних висновках.

Висновки дослідження:

А. 73% опитаних мають уявлення про суспільство, що відповідає критеріям дослідників.

Б. В уявленні всіх цих робітників суспільство виступає як дихотомія: одна частина – люди, які зайняті фізичною працею („Ми”), інша – ті, хто працює в конторах, а також підприємці („Інші”, ті нагорі).

В. Уявлення про себе як продукуючу частину суспільства містить 2 елементи: професійно-специфічна свідомість (25% респондентів) та колективна свідомість (25%). Ці два типи готові до перемовин з „Іншими”, здатні до партнерства з ними.